

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1055 Hakas Türkçesi I Ders Notu: 4. Ders “Hakas Türkçesinin Ünlü Sesleri”,
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

Hakas Türkçesinin Ünlü Sesleri

/a/ ünlüsü:

Geniş ve düz bir arka dil ünlüsü olan /a/’nın çıkarılışı Türkiye Türkçesindeki “postdorsal” /a/ sesinden farklı değildir. Kelimenin başında içinde ve sonunda, kelimenin ilk ve diğer hecelerinde bulunabilir: ай [ay] “ay”, ал [al] “al!”, ат [at] “at”, ас [as] “aç!”, пас [pas] “baş”, “bas!”, пар [par] “var”, “git!”, сап [sap] “vur!”, чар [çar] “kıyı”, чат [çat] “yat!”, сал [sal] “koy!”, сас [sas] “saç”, тап [tap] “bul!”, тар [tar] “dar”, тас [taş] “taş”, хара [xara] “kara, siyah”.

Özellikle Sagay ağzında bazı kelime ve eklerin sonunda bulunan /a/ ünlüsü daha önden ve dar bir söylenişe sahiptir: тура /turá/, пала /palá/, талай /taláy/, адай /adáy/, турада /turádá/, аалда /a:ldá/, мында /mında/, алған /ağlán/, парба /parbá/, сағза /sağzá/ vb.

Bazı kelimelerin sonunda ve bazı çekim eklerinde biraz daha önden ve biraz daha dar söylenmektedir. Bu söyleniş, aynı yazılışa sahip kelimelerde anlam ayırt edici olmaktadır. Bu sesin ortaya çıktığı durumlar şunlardır:

a. Bazı kelimelerin yönelme durumu eki almış şekilleri ile eş yazıma sahip olan bazı kelimelerde:

пасха	[pasxa] “başa” pas “baş”+ xa YDE	// [pasxá] “başka”
тасха	[tasxa] “taşa” tas “taş” + xa YDE	// [tasxá] “puhu kuşu”
хысха	[xısxá] “kıza” xıs “kız” + xa YDE	// [xısxá] “kısa”
тайға	[tayğa] “taya” tay “tay, 2-3 yaşında at”+ xa YDE	// [tayğá] “tayga”
ахча	[axça] “akıyor” ax- “akmak” + ŞZ III.t.k.	// [axçá] “para”

b. Şimdiki zaman I. Teklik kişi eki {—чам } ile aynı yazıma sahip geçmişte sık sık ya da genellikle yapılan eylemleri gösteren ve {-чаңмын}şeklinden gelişmiş olan geniş-geçmiş zaman I.teklik kişi eki {—чам}’da bu ses yine anlam ayırt edici olarak bulunur:

атчам [atçam] “(silahla vb.) vuruyorum” // [atçám] “(silahla vb.) vururdum”

at- “atmak, vurmak”+ ŞZ. I.t.k. at- “atmak, vurmak”+GenGZ.

I.t.k.

пасчам [paşçam] “yazıyorum” // [paşçám] “yazardım”

pas- “yazmak”+ ŞZ. I.t.k. pas- “yazmak”+GenGZ. I.t.k.

c. Şimdiki zaman III. Teklik kişi eki {-ча} ile eş yazıma sahip bulunan {-ча} karşılaştırma ekinde de bu ses anlam ayırt edicidir:

атча [atça] “(silahla vb.) vuruyor” // [atçá] “at kadar”

at- “atmak, vurmak”+ ŞZ. III.t.k. at “at”+ KarşDE.

хасча [xaşça] “kazıyor” // [xaşçá] “kaz kadar”

xas- “kazmak”+ ŞZ. III.t.k. xas “kaz”+ KarşDE.

сасча [sasça] “batırıyor” // [sasçá] “bataklık boyunca, bataklık kadar”

sas- “batırmak”+ ŞZ. III.t.k. sas “bataklık”+ KarşDE.

/o/ ünlüsü:

Geniş ve yuvarlak bir arka dil ünlüsü olan /o/’nun Türkiye Türkçesindeki /o/’dan farkı yoktur.

хол [xol] “el”, пол [pol] “ol!”, пос [pos] “kendi”, от [ot] “ot”, “ateş”, хос [xos] “çift”, чох [yok] “yok, hayır”, пора [pora] “kil”, сох [sox] “vur!”, тохта [toxta] “dur!”.

Büzülme neticesinde oluşmuş olan /o/ ünlüsü dışında ilk heceden sonraki hecelerde /o/ ünlüsüne rastlanmaz. Bu kelimelerde Hakas imlâsı uyarınca /o/ ünlüsü tek ünlü işareti ile yazılsa da, /o/ ünlüsü uzun söylenir: пызо [pızo:] “buzağı”, хыро [xıro:] “kırağı”, тымо [tımó:] “nezle”, тырбос [tırbo:s] “tırmık”, тылбырос [tılbıro:s] “geveze” vb.

/u/ ünlüsü:

Dar ve yuvarlak bir arka dil ünlüsü olan /u/’nun çıkarılışı Türkiye Türkçesindeki /u/’dan farklı değildir:

хус [xus] “kuş”, тус [tus] “tuz”, ун [un] “un”, ус [us] “usta”, ур [ur] “koy! (sıvılar için)”, суғ [suğ] “su”, пус [pus] “buz”.

Hakas Türkçesinde birinci hecede de /u/ ünlüsü var ise, ikinci hecede /u/ ünlüsü bulunabilir. Diğer durumlarda ikinci hecede /u/ ünlüsüne rastlanmaz: узун [uzun] “uzun”, улуғ [uluğ] “büyük”, пулут [pulut] “bulut”, пулуң [puluñ] “köşe” vb.

/ı/ ünlüsü:

Dar ve düz bir orta dil ünlüsü olan /ı/'nın çıkarılışı Türkiye Türkçesindeki /ı/ ünlüsünden farklı değildir. Kelimenin başında içinde ve sonunda, kelimenin ilk ve diğer hecelerde bulunabilir:

ХЫС [xıs] “kız”, ТЫН [tın] “nefes”, ЫЛҒА [ılğa] “ağla!”, ХЫСХА [xısxá] “kısa”, ХЫРЫХ [xırıx] “kırk”, СЫҒЫР [sığır] “ıslık çal!”, МОЙЫН [mo:yın] “boyun”, ЧАРЫМ [ça:rım] “yarım”, ЧАХСЫ [çaxsı] “iyi” vb.

/e/ ünlüsü:

Geniş ve düz bir ön dil ünlüsü olan /e/'nin çıkarılışı Türkiye Türkçesindeki /e/ ünlüsünden farklı değildir. Nadiren kelime başında, daha çok ilk hece dışında kelime içinde ve kelime sonunda bulunur. Kelime başında bulunduğu daha açık bir şekilde söylenen bu ses daha çok Hakas edebi dilinde yer almakla birlikte kelimelerin daha çok Kaç ve Kızıl ağzına özgü söyleniş şekillerini temsil eder. Bu kelimeler genellikle Sagay ağzında /i/ sesi ile karşılanır: эҒ [äg] “eğ!”, эм [äm] “em!”, эринчек [ärincek] vb. Bu kelimelerin Sagay ağzında söylenişleri sırasıyla [ig], [im], [irincek] şeklindedir.

İlk hecede kelime içinde bulunduğu kelimelerin sayısı da sınırlıdır: кем [kem] “kim?”, сегір [se:gır] “sıçra!”, теглек [teglek] “çember”, тең [teñ] “değ!”, теп [tep] “tep!” vb.

İlk hece dışındaki hecelerde ve kelime sonunda sıkça rastlanır:

изер [izer] “eyer”, илгек [ilgek] “elek”, іпек [іpek] “ekmek”, кизек [kizek] “kısm”, көлек [kölek] “gölge”, күрчек [kürcek] “kürek”, чүрек [çürek] “yürek”, киме [kime] “kaуık”, ниме [nime] “ne?”, “şey”, ниске [niske] “ince” vb.

/ö/ ünlüsü:

Geniş ve yuvarlak bir ön dil ünlüsü olan /ö/'nin çıkarılışı Türkiye Türkçesindeki /ö/ ünlüsünden farklı değildir. İlk hecede, kelime başında, içinde ve sonunda bulunabilir: өліг [ö:līg] “ölü”, көл [köl] “göl”, сөс [sös] “söz”, көбік [kö:bik] “körük”, төле [töle] “öde!”, төзек [tözek] “döşek”, көп [kör] “çok”, өртек [örtek] “ördek”, төрт [tört] “dört” vb.

Büzülme neticesinde oluşmuş olan /ö/ ünlüsü dışında ilk heceden sonraki hecelerde /ö/ ünlüsüne rastlanmaz. Bu kelimelerde Hakas imlâsı uyarınca /o/ ünlüsü tek ünlü işareti ile yazılsa da, /ö/ ünlüsü uzun söylenir: кизö [kizö:] “damat”, пилö [pılö:] “bileği taşı” vb.

/ü/ ünlüsü:

Dar ve yuvarlak bir ön dil ünlüsü olan /ü/'nin çıkarılışı Türkiye Türkçesindeki /ü/ ünlüsünden farklı değildir. İlk hecede kelime başında, içinde ve sonunda bulunabilir. күс [küs] “güç”, пүк [pük] “çayır”, түс [tüs] “düş”, сүт [süt] “süt”, чүрек [çürek] “yürek” vb.

İkinci hecede /ü/ ünlüsüne, ancak kelimenin ilk hecesinde de /ü/ ünlüsü var ise rastlanır. күмүс [kümüs] “gümüş”, түлгү [tülgü] “tilki”, чүгүр [çügür] “koş!” vb.

/i/ ünlüsü:

Dar ve düz bir ön dil ünlüsüdür. Söylenişi Türkiye Türkçesindeki /i/ ünlüsünden farklı değildir. Bazı seslerin kaynaşması sonucunda ortaya çıktığı durumlar dışında /i/ ünlüsüne sadece ilk hecede kelime başı içi ve sonunda rastlanabilir. İlk hece dışında bulunmaz: изер [izer] “eyer”, ирт [irt] “geç!”, иртен [irten] “erken”, тимір [timір] “demir”, тизік [tizіk] “delik”, килін [kilін] “gelin”, кил [kil] “gel!”, кирек [kirek] “gerek”, киме [kime] “kayık”, чибіргі [çibіrgі] “yirmi”.

/i/ ünlüsü:

Dar ve düz bir ön dil ünlüsüdür. /i/ ünlüsü, /i/'den farklı olarak konuşma organlarının daha fazla gerilmesi ile çıkarılır. İlk hece ve ilk hece dışındaki hecelerde, kelime başında, içinde ve sonunda bulunabilir: ікі [ikі] “iki”, ізіг [izіg] “sıcak”, пір [pір] “bir”, сіліг [silіg] “güzel”, кічіг [kіçіg] “küçük”, піліс [pіlis] “bilgi”, тимір [timір], читі [çitі] “yedi”, ипчі [ipçі] “kadın”, көбік [kö:bіk] “körük”, түзір [tüzir] “indir!” vb.